Ilmiy tadqiqotlar va ularning yechimlari jurnali
Aoka guvohnoma № 323759 ISSN: 3060-4818

# MUMTOZ FORS ADABIYOTI MANBALARINING TARIXIY-BADIIY XUSUSIYATLARI

**Sevar Shamuradova**
O‘zbek adabiyotshunosligi kafedrasi katta o‘qituvchisi,
O‘zMU Jurnalistika va o‘zbek filologiyasi fakulteti, Toshkent
https://doi.org/10.5281/zenodo.22823689

**Annotatsiya.** Mazkur maqolada mumtoz fors adabiyoti manbalarining shakllanishi, tarixiy taraqqiyot bosqichlari hamda badiiy-estetik xususiyatlari tahlil qilinadi. Fors mumtoz adabiyotiga oid qo‘lyozmalar, tazkiralar, tarixiy asarlar, devonlar va dostonlarning adabiy hamda manbashunoslik ahamiyati yoritiladi. Shuningdek, mazkur manbalarda davrning ijtimoiy-siyosiy muhiti, falsafiy-diniy qarashlari va madaniy qadriyatlarining badiiy ifodalanishiga alohida e’tibor qaratiladi. Mumtoz fors adabiyotiga xos obrazlar tizimi, ramziylik, tasavvufiy motivlar, janrlar va badiiy tasvir vositalari tarixiylik hamda badiiylik tamoyillari asosida o‘rganiladi. Tadqiqot natijasida mumtoz fors adabiy manbalari Sharq xalqlarining adabiy-estetik tafakkuri va madaniy merosini o‘rganishda muhim ilmiy manba ekanligi asoslanadi.

**Kalit so‘zlar:** manbashunoslik, qo‘lyozma, tazkira, devon, doston, tarixiylik, badiiylik, tasavvufiy motiv, ramziylik, madaniy meros.

**Kirish qismi:** Mumtoz fors adabiyoti Sharq xalqlari ma’naviy-madaniy merosining muhim tarkibiy qismi bo‘lib, uning shakllanishi va rivojlanishi uzoq tarixiy jarayonlar bilan uzviy bog‘liqdir. Fors tilida yaratilgan adabiy manbalar nafaqat Eron, balki Markaziy Osiyo, Afg‘oniston, Hindiston va boshqa hududlarda yashagan xalqlarning ijtimoiy-siyosiy hayoti, falsafiy qarashlari, diniy tasavvurlari hamda estetik tafakkurini o‘zida aks ettiradi. Shu bois mazkur manbalarni o‘rganish adabiyotshunoslik bilan bir qatorda tarix, manbashunoslik, matnshunoslik, falsafa va madaniyatshunoslik uchun ham muhim ilmiy ahamiyatga ega.

Mumtoz fors adabiyotining shakllanishida Abu Abdulloh Rudakiy, Abulqosim Firdavsiy, Umar Xayyom, Nizomiy Ganjaviy, Sa’diy Sheroziy, Hofiz Sheroziy, Jaloliddin Rumiy va Abdurahmon Jomiy singari ijodkorlarning merosi alohida o‘rin tutadi. Ularning devonlari, dostonlari, ruboiylari, masnaviylari va nasriy asarlarida inson va jamiyat, ezgulik va yovuzlik, ishq va ma’rifat, adolat va axloq masalalari yuksak badiiy mahorat bilan talqin etilgan. Ushbu asarlardagi timsollar, ramzlar, tasavvufiy motivlar va obrazlar tizimi mumtoz Sharq poetikasining asosiy xususiyatlarini belgilaydi.

Mumtoz fors adabiyoti manbalari turli qo‘lyozma nusxalari, devonlar, kulliyotlar, tazkiralar, tarixiy solnomalar va bayozlar shaklida saqlanib kelgan. Mazkur manbalarning yaratilish davri, mualliflik masalasi, matniy tafovutlari va badiiy xususiyatlarini aniqlashda manbashunoslik hamda matnshunoslik usullaridan foydalanish zarur. Ayniqsa, qo‘lyozma nusxalarini qiyosiy o‘rganish asarlarning ishonchli ilmiy-tanqidiy matnini yaratish va ularning tarixiy-adabiy qiymatini to‘g‘ri baholash imkonini beradi.

Mazkur maqolaning maqsadi mumtoz fors adabiyoti manbalarining shakllanish va taraqqiyot bosqichlarini yoritish, ularda tarixiy voqelikning badiiy ifodalanish usullarini aniqlash hamda asosiy janriy-uslubiy xususiyatlarni tahlil qilishdan iborat. Tadqiqot davomida tarixiy-qiyosiy, tavsifiy, manbashunoslik va matniy tahlil metodlaridan foydalaniladi. Natijada fors adabiy manbalarining Sharq xalqlari adabiy-estetik tafakkuri va umumjahon madaniy merosidagi o‘rni ochib beriladi.

**Asosiy qism:** Mumtoz fors adabiyoti uzoq davom etgan tarixiy-madaniy taraqqiyot mahsuli bo‘lib, uning shakllanishida qadimgi Eron madaniyati, islom sivilizatsiyasi, arab adabiy an’analari hamda Markaziy Osiyo xalqlarining ilmiy va badiiy tafakkuri muhim o‘rin tutgan. IX–X asrlarda fors-tojik

tilining adabiy til sifatida rivojlanishi natijasida fors adabiyotining dastlabki yirik namunalari yaratildi. Somoniylar davrida ilm-fan va madaniyatning qo‘llab-quvvatlanishi Buxoro va Samarqand kabi shaharlarda adabiy muhitning shakllanishiga xizmat qildi. Mazkur davr vakili Abu Abdulloh Rudakiy fors mumtoz she’riyatining asoschilaridan biri sifatida qasida, g‘azal, ruboiy va pand-nasihat ruhidagi asarlarning taraqqiyotiga katta hissa qo‘shdi.

Mumtoz fors adabiyotining tarixiy manbalari qatoriga qo‘lyozma asarlar, shoirlar devonlari, kulliyotlar, tazkiralar, tarixiy solnomalar, bayozlar, maktublar va tarjimai holga oid asarlar kiradi. Ushbu manbalar muayyan davr adabiy jarayoni haqida ma’lumot berish bilan birga, jamiyatning siyosiy tuzilishi, ijtimoiy munosabatlari, ilmiy qarashlari va ma’naviy qadriyatlarini ham aks ettiradi. Xususan, tazkiralarda ijodkorlarning hayoti, adabiy faoliyati, asarlari va davr adabiy muhiti haqida muhim ma’lumotlar keltiriladi. Shu jihatdan tazkiralar adabiyot tarixi va manbashunoslik uchun birlamchi ilmiy manba vazifasini bajaradi.

Fors mumtoz adabiyotida tarixiylik va badiiylik bir-birini to‘ldiruvchi xususiyatlar sifatida namoyon bo‘ladi. Tarixiy voqea va shaxslar badiiy talqinga tortilib, muallifning estetik ideali, falsafiy qarashlari hamda ijtimoiy munosabati asosida qayta tasvirlanadi. Shu sababli adabiy asardagi tarixiy ma’lumotni bevosita tarixiy haqiqat sifatida emas, balki badiiy tafakkur orqali ifodalangan voqelik sifatida baholash lozim.

Abulqosim Firdavsiyning “Shohnoma” asari tarixiylik va badiiylik uyg‘unligining yorqin namunasidir. Unda Eron xalqlarining afsonaviy va tarixiy o‘tmishi, hukmdorlar faoliyati, qahramonlik kurashlari hamda xalqning davlat va adolat haqidagi qarashlari epik ko‘lamda tasvirlangan. Asardagi Rustam, Suhrob, Siyovush va Isfandiyor kabi obrazlar orqali jasorat, vatanparvarlik, sadoqat, adolat va insoniy burch masalalari yoritilgan. “Shohnoma” tarixiy voqealarning oddiy bayoni emas, balki xalqning tarixiy xotirasi va milliy o‘zligini mujassamlashtirgan badiiy yodgorlikdir.

XI–XII asrlarda fors adabiyotida didaktik va falsafiy yo‘nalishlar rivojlandi. Nosir Xusrav, Umar Xayyom, Nizomulmulk va G‘azzoliy asarlarida inson hayoti, jamiyat, davlat boshqaruvi, axloq, ilm va e’tiqod bilan bog‘liq masalalar yoritildi. Umar Xayyom ruboiylarida hayotning o‘tkinchiligi, inson taqdiri, borliq va vaqt tushunchalari ixcham, ammo chuqur falsafiy mazmunda ifodalangan. Ruboiy janrining qisqa shakli shoirga murakkab falsafiy g‘oyalarni lo‘nda va ta’sirchan tarzda bayon etish imkonini bergan.

Mumtoz fors adabiyotining yirik badiiy xususiyatlaridan biri ramziylikdir. Unda gul, bulbul, may, mayxona, sham, parvona, sahro, yo‘l va yor kabi obrazlar bevosita ma’nosi bilan cheklanmaydi. Masalan, gul go‘zallik va komillikni, bulbul oshiqni, sham ilohiy nurni, parvona esa ishq yo‘lida o‘zidan kechgan insonni ifodalaydi. May va mayxona obrazlari ko‘pincha ma’rifat, ruhiy ozodlik va ilohiy ishq ma’nolarida qo‘llanadi. Bunday ko‘pqatlamli ramzlar asarning mazmuniy doirasini kengaytirib, uni turlicha talqin qilish imkonini beradi.

XII–XIII asrlarda tasavvuf falsafasi fors adabiyotining g‘oyaviy va badiiy rivojiga kuchli ta’sir ko‘rsatdi. Farididdin Attorning “Mantiq ut-tayr”, Jaloliddin Rumiyning “Masnaviyi ma’naviy” asarlarida insonning ruhiy kamolotga erishishi, nafsni yengishi va ilohiy haqiqatni anglashi badiiy timsollar vositasida ifodalangan. “Mantiq ut-tayr”dagi qushlarning Simurg‘ni izlab safarga chiqishi insonning o‘zligini va mutlaq haqiqatni anglash yo‘lidagi ruhiy sayohatini anglatadi. “Masnaviyi ma’naviy”da esa hikoyat, rivoyat, masal va pand-nasihatlar orqali murakkab irfoniy g‘oyalar sodda va ta’sirchan shaklda ochib beriladi.

Sa’diy Sheroziyning “Bo‘ston” va “Guliston” asarlari mumtoz fors adabiyotining axloqiy-didaktik yo‘nalishini ifodalaydi. “Bo‘ston” she’riy, “Guliston” esa nasriy va she’riy parchalar uyg‘unligida yaratilgan. Ushbu asarlarda adolatli hukmdor, komil inson, saxovat, qanoat, kamtarlik, mehnatsevarlik va ilm-ma’rifat kabi masalalar hayotiy hikoyatlar orqali yoritiladi. Sa’diy qisqa voqea, aniq xulosa va hikmatli ifoda yordamida katta ijtimoiy-axloqiy mazmunni yetkazadi. Shu bois uning ijodi Sharq adabiyotidagi pandnoma an’analarining yuksak namunasi hisoblanadi.

Hofiz Sheroziy g‘azallarida ishqiy, falsafiy va tasavvufiy ma’nolar o‘zaro uyg‘unlashgan. Shoir ijodidagi yor, rind, zohid, may va mayxona obrazlari murakkab ramziy mohiyatga ega. Hofiz jamiyatdagi riyokorlik, soxta taqvodorlik va ma’naviy cheklovlarni tanqid qilib, insonning ruhiy erkinligini ulug‘laydi. Uning g‘azallari badiiy tilining musiqiyligi, ma’no qatlamlarining serqirraligi, tashbeh, istiora va tazodlarning mahorat bilan qo‘llanishi bilan ajralib turadi.

Abdurahmon Jomiy ijodida fors mumtoz adabiyotining ko‘p asrlik badiiy va irfoniy an’analari umumlashtirilgan. Uning “Haft avrang”, “Bahoriston” va “Nafahot ul-uns” kabi asarlari adabiyot, tasavvuf va tarixiy-biografik manbashunoslik nuqtayi nazaridan muhimdir. Jomiy asarlarida insonparvarlik, komillik, ilm, adolat va muhabbat masalalari badiiy-falsafiy talqin qilinadi. Ayniqsa, “Nafahot ul-uns” tasavvuf namoyandalarining hayoti va faoliyatini o‘rganishda qimmatli tarixiy-biografik manba hisoblanadi.

Mumtoz fors adabiy manbalarining yana bir muhim jihati ularning qo‘lyozma nusxalar shaklida tarqalganligidir. Bir asarning turli davr va hududlarda ko‘chirilgan nusxalarida ayrim so‘zlar, misralar, boblar yoki hikoyatlarning farqlanishi kuzatiladi. Bunday matniy tafovutlar kotiblarning saviyasi, muallif matniga munosabati, mahalliy til xususiyatlari va davrning mafkuraviy talablari bilan bog‘liq bo‘lishi mumkin. Shu bois asarning ishonchli ilmiy-tanqidiy matnini yaratishda mavjud nusxalarning sanasi, ko‘chirilgan joyi, xattotlik xususiyati va matniy tarkibini qiyosiy o‘rganish talab etiladi.

Manbashunoslik tadqiqotida qo‘lyozmaning tashqi va ichki belgilarini kompleks tekshirish muhimdir. Tashqi tahlilda qo‘lyozma materiali, xat turi, siyoh, muqova, varaqlar soni, bezaklar hamda ko‘chirilgan sana o‘rganiladi. Ichki tahlilda esa asarning tili, uslubi, mazmuni, mualliflik masalasi, tarixiy ma’lumotlari va boshqa manbalar bilan munosabati aniqlanadi. Bunday yondashuv manbaning yaratilgan davri va ilmiy ishonchlilik darajasini to‘g‘ri belgilash imkonini beradi.

Mumtoz fors adabiyoti poetikasida aruz vazni, qofiya, radif va an’anaviy badiiy san’atlar muhim o‘rin egallaydi. Tashbeh, istiora, talmeh, tazod, tajnis, mubolag‘a va kinoya kabi vositalar asarlarning estetik ta’sirini kuchaytiradi. Talmeh orqali Qur’on qissalari, tarixiy shaxslar, afsonaviy qahramonlar va avvalgi adabiy asarlarga ishora qilinadi. Natijada matn boshqa diniy, tarixiy va adabiy manbalar bilan mazmuniy aloqaga kirishib, intertekstual xususiyat kasb etadi.

Fors adabiyoti manbalari Markaziy Osiyo xalqlari, jumladan, o‘zbek mumtoz adabiyotining rivojiga ham sezilarli ta’sir ko‘rsatgan. Firdavsiy, Sa’diy, Hofiz, Rumiy va Jomiy asarlarining g‘oyalari, syujetlari va poetik obrazlari o‘zbek adabiy muhitida ijodiy o‘zlashtirilgan. Alisher Navoiy fors adabiy an’analarini chuqur o‘rgangan holda, ularni turkiy adabiyot imkoniyatlari bilan uyg‘unlashtirdi. Shu ma’noda fors va o‘zbek mumtoz adabiyotlarini qiyosiy o‘rganish ikki xalq adabiyoti o‘rtasidagi mushtaraklik hamda o‘ziga xosliklarni aniqlashga xizmat qiladi.

Demak, mumtoz fors adabiyoti manbalari tarixiy ma’lumot, badiiy tafakkur va ma’naviy qadriyatlar birligini namoyon etadi. Ularni manbashunoslik, matnshunoslik va adabiyotshunoslik nuqtayi nazaridan kompleks o‘rganish asarlarning asl mazmunini aniqlash, tarixiy-madaniy kontekstini tiklash hamda Sharq xalqlari adabiy merosidagi o‘rnini xolis baholash imkonini beradi.

**Tadqiqot natijalari:** Tadqiqot natijalari mumtoz fors adabiyoti manbalarida tarixiy voqelik va badiiy tafakkur o‘zaro uyg‘unlashganini ko‘rsatdi. Qo‘lyozmalar, devonlar, tazkiralar, dostonlar, tarixiy solnomalar va bayozlarda muayyan davrning adabiy jarayoni bilan bir qatorda, uning ijtimoiy-siyosiy muhiti, diniy-falsafiy qarashlari hamda madaniy qadriyatlari ham aks etgan. Mumtoz fors adabiyotining shakllanishiga qadimgi Eron madaniyati, islom sivilizatsiyasi va Markaziy Osiyo adabiy muhitining o‘zaro ta’siri katta hissa qo‘shgani aniqlandi.

Tahlillar Firdavsiyning “Shohnoma” asarida tarixiy xotira, milliy o‘zlik, qahramonlik va adolat g‘oyalari epik obrazlar vositasida ifodalanganini ko‘rsatdi. Umar Xayyom ruboiylarida esa inson hayoti, vaqt, taqdir va borliq haqidagi falsafiy qarashlar ixcham, ammo mazmunan teran badiiy shaklda yoritilgan. Farididdin Attor, Jaloliddin Rumiy, Sa’diy Sheroziy, Hofiz Sheroziy va Abdurahmon Jomiy

asarlarida ishq, ma’rifat, komillik, axloq va ruhiy kamolot masalalari ramziy hamda tasavvufiy obrazlar orqali talqin qilingan. Gul, bulbul, sham, parvona, may, mayxona, yor va yo‘l kabi an’anaviy timsollar badiiy matnda dunyoviy hamda irfoniy ma’nolarni ifodalovchi ko‘pqatlamli semantik birliklar sifatida namoyon bo‘lgan.

Mumtoz fors adabiyoti poetikasining asosiy xususiyatlari aruz vazni, qofiya, radif, musiqiylik, ramziylik va badiiy san’atlarning faol qo‘llanishidan iborat ekanligi belgilandi. Tashbeh, istiora, talmeh, tazod, tajnis va mubolag‘a kabi vositalar asarlarning badiiy-estetik ta’sirchanligini kuchaytirgan. Tazkiralar va tarixiy-biografik asarlar esa ijodkorlarning hayoti, faoliyati hamda muayyan davrdagi adabiy muhitni o‘rganishda muhim birlamchi manbalar vazifasini bajargan.

Tadqiqot jarayonida bir asarning turli qo‘lyozma nusxalarida uchraydigan matniy tafovutlar kotib faoliyati, ko‘chirilgan davr, mahalliy til xususiyatlari va ijtimoiy-madaniy sharoit bilan bog‘liq bo‘lishi mumkinligi aniqlandi. Shu sababli asarlarning ishonchli ilmiy-tanqidiy matnini yaratishda mavjud nusxalarni o‘zaro qiyoslash, ularning paleografik va kodikologik belgilarini tekshirish zarur. Shuningdek, mumtoz fors adabiyotining o‘zbek mumtoz adabiyoti janrlari, obrazlar tizimi va poetik tafakkuriga sezilarli ta’sir ko‘rsatgani kuzatildi. Fors adabiyotidagi ayrim syujetlar, timsollar va tasavvufiy g‘oyalar o‘zbek ijodkorlari tomonidan milliy adabiy an’analar asosida ijodiy qayta ishlangan.

Umuman, tadqiqot natijalari mumtoz fors adabiy manbalarini faqat badiiy yodgorlik sifatida emas, balki tarixiy xotira, ijtimoiy tafakkur va ma’naviy qadriyatlarni mujassamlashtirgan ko‘pqatlamli ilmiy manba sifatida o‘rganish lozimligini tasdiqladi. Mazkur manbalarni tarixiy-qiyosiy, matnshunoslik va manbashunoslik metodlari asosida kompleks tadqiq etish fors adabiyotining shakllanish jarayoni, taraqqiyot qonuniyatlari hamda Sharq xalqlari madaniy merosidagi o‘rnini chuqurroq yoritish imkonini beradi.

**Xulosa qismi:** Mumtoz fors adabiyoti Sharq xalqlarining ko‘p asrlik tarixiy xotirasi, ma’naviy qadriyatlari va badiiy-estetik tafakkurini o‘zida mujassamlashtirgan boy adabiy meros hisoblanadi. Uning qo‘lyozmalar, devonlar, tazkiralar, dostonlar, bayozlar va tarixiy-biografik asarlar shaklida saqlanib qolgan manbalari muayyan davr adabiy jarayoni bilan birga, ijtimoiy-siyosiy hayot, diniy-falsafiy qarashlar va madaniy munosabatlar haqida ham qimmatli ma’lumot beradi.

Tadqiqot davomida mumtoz fors adabiy manbalarida tarixiylik va badiiylik tamoyillari o‘zaro uyg‘un holda namoyon bo‘lishi aniqlandi. Firdavsiy, Umar Xayyom, Farididdin Attor, Jaloliddin Rumiy, Sa’diy Sheroziy, Hofiz Sheroziy va Abdurahmon Jomiy asarlarida inson va jamiyat, adolat, ishq, ma’rifat, axloq hamda ruhiy kamolot masalalari yuksak badiiy mahorat bilan talqin qilingan. Ramziylik, tasavvufiy motivlar, aruz vazni, musiqiylik va an’anaviy tasvir vositalari mazkur adabiyot poetikasining yetakchi xususiyatlarini tashkil etadi.

Qo‘lyozma nusxalar o‘rtasidagi matniy tafovutlar mumtoz fors adabiyoti manbalarini manbashunoslik va matnshunoslik usullari asosida kompleks o‘rganish zarurligini ko‘rsatadi. Asarlarning yaratilish davri, muallifligi, ko‘chirilish tarixi va matniy tarkibini aniqlash ularning ishonchli ilmiy-tanqidiy matnlarini tayyorlashga imkon beradi. Bunda qo‘lyozmalarning tashqi belgilari bilan birga, mazmuni, tili, uslubi va tarixiy konteksti ham chuqur tahlil qilinishi lozim.

Shuningdek, mumtoz fors adabiyoti o‘zbek adabiyotining janriy-uslubiy rivojiga, obrazlar tizimi va badiiy tafakkuriga sezilarli ta’sir ko‘rsatgan. Ikki adabiy an’ana o‘rtasidagi mushtaraklikni qiyosiy o‘rganish ularning o‘ziga xos jihatlarini aniqlash va umumiy madaniy ildizlarini yoritishga xizmat qiladi. Umuman, mumtoz fors adabiyoti manbalarini zamonaviy ilmiy yondashuvlar asosida tadqiq etish, ularning ilmiy-tanqidiy nashrlarini tayyorlash va raqamlashtirish ushbu bebaho adabiy merosni saqlash hamda kelajak avlodlarga yetkazishning muhim shartidir.

**Foydalanilgan adabiyotlar**

1. Бертельс Е. Э. *Избранные труды. Т. 1: История персидско-таджикской литературы*. — Москва: Издательство восточной литературы, 1960. — 556 с.
2. Брагинский И. С. *Из истории персидской и таджикской литератур: избранные работы*. — Москва: Наука, 1972. — 523 с.
3. Рипка Я. *История персидской и таджикской литературы* / пер. с чеш. Н. А. Кондрашова, П. А. Клейнера; под ред. И. С. Брагинского. — Москва: Прогресс, 1970. — 440 с.
4. Marxabo Abdullayeva. Bevosita va bilvosita tarjimaga turli yondashuvlar. *2026. SCIENCE TIME 4 (7/2): 45-51.*
5. https://doi.org/10.66345/st.6968.
6. Фирдоуси. *Шахнаме: в 6 т.* — Москва: Издательство Академии наук СССР; Наука, 1957–1989.
7. Browne E. G. *A Literary History of Persia. Vol. 1: From the Earliest Times Until Firdawsi*. — Cambridge: Cambridge University Press, 1928.
8. Shomurodova, S. (2026). A STUDY OF THE LINGUISTIC AND STYLISTIC FEATURES OF SCIENTIFIC TEXTS IN THE UZBEK LANGUAGE. *Academic Research in Modern Science*, *5*(19), 125-129. https://doi.org/10.5281/
9. Abdullayeva Marxabo Raxmonkulovna. ENGLISH (FOR STUDENTS MAJORING IN ANTHROPOLOGY) // O‘quv qo‘llanma. Volume 1. –2025. – Pages 286.
10. Abdullayeva M.R. Lingvodidaktik tadqiqot metodlari (o‘quv qo‘llanma) – Toshkent: Innovatsiya nashriyot, – 2026. – B. 147. ISBN-978-9910-5209-2-1